

ДУО НУТҚИЙ ЖАНРИНИНГ ЛИНГВИСТИК ХУСУСИЯТЛАРИ**Хасанова Фотима Мамановна***ЎзДЖТУ докторанти*

Дуо нутқий жанр сифатида ўзининг нутқий мақсад, композицион тузилиш ва услубга эгаллиги билан характерланади. Дуо нутқий жанрини ўрганишнинг кўлами кенг. Шу сабабли ҳам ҳозирги кунга қадар ушбу нутқий жанрни дин, адабиётшунослик, фольклоршунослик нуқтаи назардан тадқиқ қилинган. Дуонинг матний кўринишга эгаллиги уни лингвистик жиҳатдан тадқиқ қилишга имкон яратади. Дуонинг лингвистик хусусиятларини ўрганишда унинг нутқда функционал хусусиятлари ва хилма-хиллигини инобатга олиш зарур.

Дуонинг мақоллар, маталлар, мифлар, фразалар таркибида нутқда кенг қўлланилиши унинг турли лингвистик, когнитив, миллий-маданий, социолингвистик, прагматик, дискурсив жиҳатларини очиқ беради. Масалан, ўзбек тили тизимида “Худога солдим”, “Худо жазосини берсин” каби жумлалар мазмунан қарғишга йўналтирилган салбий мазмундаги дуолардир. “Дуогўй” сўзи эса кишининг ёши кексайганлигини ифодалаши билан бирга тақводор эканлигини кўрсатиб, баъзан халққа, жамиятга, кишига нисбатан ҳам қўлланилади. “Дуо килиб қўяверинг” ибораси эса баъзан “бирор нарсадан воз кечиш”ни, баъзан “умидни узинг” маъносида ҳам қўлланилади.

Шуни айтиш керакки, тил тизимида дуоибад қилиш, оқпадар бўлиш, оқ қилиш, қарғишга қолиш, сеҳр-жоду қилиш, афсун ўқиш кабилар мазмунида салбий дуолар мавжуд.

Дуо кучи ҳақида гап борганда дуодаги сўзнинг магик хусусияти ҳақида гапириш ўринлидир. Мусулмон кишисининг кўнглини оғритиш, мазлумнинг дуосига рўпарў келиш мазлум дуоси орқали киши ҳаётининг ёмон тарафга ўзгариши билан характерланади. Баъзан маиший ҳаётда дуонинг кучи кишини турли бало-қазолардан сақловчи восита сифатида ҳам қабул қилинади. Шу сабабли ҳам тил тизимида “садақа радди бало”, “олтин олма-дуо ол, дуо олтин эмасми” каби метафорик иборалар вужудга келган.

Дуо нутқий жанрининг матний композицион тузилишида нутқий актлар масаласи, модус ва диктум муносабатлар, дуолар классификацияси, хусусан, хажмига кўра гипер, макро, микроструктурали дуолар, қисқа ва узун дуо турларининг ўзига хослиги дуо нутқий жанрининг лингвистик планда тадқиқ этишнинг ўзига хослигини белгилайди. Бундан ташқари дуо нутқий жанри тили ва услубияти масаласида араб-ўзбек тилларидаги дуоларнинг лексик-грамматик, структур хусусиятлари кабилар тадқиқи ҳам алоҳида аҳамиятга эга. Дуоларда услуб масаласининг ўрганилиши дуоларнинг диний услубга хосланган ва маиший нутққа хосланган шакллариининг ўрганишга имкон беради ва дуо нутқий жанри классификациясини шакллантиради.

Дуо нутқий жанрида ижтимоий омиллар ҳам ўзига хос тарзда ифодаланади. Ижтимоий идентификацияни аниқлаштирувчи ижтимоий омилларга қуйидагиларни мисол қилиш мумкин бўлади:

1. Жинс омили: аёллар дуоси, эркаклар дуоси кабилар;

2. Гендер омили: а) аёлнинг сўзлаш ва ҳаракатланиш манъераси, стереотипнинг ўзига хослиги, эркак манъерасининг ўзига хослиги каби, б) аёл ва эркакнинг жамиятдаги юқори мавқеъга эгалиги муаммоси каби;

3. кишининг жамиятда шахсий мавқеи омили. Бунда кишининг жамиятдаги қадр, ахлоқий фазилатларини назарда тутилиб, жамиятнинг муайян ижтимоий мезони, яъни ижтимоий тарози асосида аниқланади. Масалан, ахлоқи бузук эркак ва аёллар дуосининг олинмаслиги ёхуд бундай кимсаларга дуо беришдан бош тортиш кабилар.

4. Ижтимоий яқинлик даражаси омили. Ўзбек социумида дуо бериш ёки дуо олишда ижтимоий жиҳатдан қондошлик-қариндошлик, ака-ука, опа-сингил, эр-хотин, ота-она ва бола каби ижтимоий яқин кишилардан дуо олиш анъанаси мавжуд. Шу сабабли ҳам кекса қондошларни йўқлаш, ҳолидан ҳабар олиш унинг дуосини олиш билан тенглаштирилади.

5. Ижтимоий тенгсизлик омили: коллектив жамиятда жамият аъзолари дуо орқали ҳам бошқарилади. Бунда дуо орқали ижтимоий кадрлаш ёхуд кадрсизлантириш ҳодисаси ҳам юз бериши мумкин. Масалан, ўзбек маданиятида дуога қўл очмаслик, қисқа ва мазмунсиз дуо қилишлик, кимнидир исмини дуода қўшмаслик ёхуд қилган яхши ҳайрли ишларини дуода тилга олмаслик, ижтимоий кадрсизлантириш белгиларидир.

Жамоа таркибида ҳаракатланишнинг ўз меъёрлари бўлиб, кишининг халқнинг дуосига сазовор бўлишлиги жамият аъзоси сифатидаги белгидир, Жамиятда ман қилинган одатларни бажариш, ўғрилиқ, ватанга хоинлик қилиш кабиларда маҳалла оқсоқоллари, яъни эркаклар томонидан жамоавий дуо мазмунида ёмон тилакларга асосланган қарғишларнинг ташкил қилиниши ҳам ижтимоий кадрсизлантиришнинг бир кўриниши ҳисобланади. Шу ўринда таъкидлаш керакки, жамиятда тайинланган, сайланган маҳалла оқсоқолларининг ижтимоий кадр-қиймати ижтимоий меъёрларни бузмаганлиги, жамоа фойдасига кўп йиллар меҳнати синганлиги сабабли ҳам ҳаммага ўрнатилган бўла олганлиги каби бир қатор ижтимоий мезонлар билан белгиланади. Шу сабабли дуо ва дуоибадлар ижтимоий жиҳатдан асосли ҳисобланади.

Шуни таъкидлаш керакки, дуо қилувчининг ижтимоий-маънавий даражаси дуоларда ўз аксини топади. Масалан, ўқиган инсонларнинг дуоси, ўқимаган инсонларнинг дуоси каби. Ушбу дуолардаги фарқлар дуо қилувчи нутқида илмий ва оммабоп, сўзлашув нутқида оид сўзларнинг қўлланилиши кабиларда кўринади.

Дуо нутқий жанрининг лингвистик тадқиқида, айниқча тасниф масаласида адресант ва адресат муносабатига кўра дуолар таснифи (адресат-кимга йўналтирилишига кўра): сўзловчининг ўзи ёхуд тингловчига а) муқаддас шахсларга

йўналтирилган (Худо (намоз), азиз авлиёлар (Хизр бува), б) инсонларга йўналтирилган: болалар, дўстлар, марҳумлар (ота-она ёки қариндошлар), в) хайрли ишларга йўналтирилган: лавозим, ютук, камчилик (ривож дуо), тўй, бирор нарса (уй, машина) сотиш (Хизр бозорини берсин каби) сотиб олиш кабиларни инобатга олиш муҳимдир.

Бунда дуо адресанти ва уларнинг турлари (азиз саналган инсонлар: мулла, кори, ота дуоси, она дуоси, ака, опа, ногиронлар, мусофир, мазлум кишилар, хожи оналар, рўздорлар дуоси каби), дуо семантикасига кўра турлари: Ижобий (барака, ривож, яхши, эзгу тилак билдириш) ва салбий (қарғиш (мазлум, жабр кўрган инсоннинг дуоси), афсун, сеҳр-жоду каби) дуолар, коллектив (гуруҳ)-маросимли (гуруҳлаш: жинси, ёши, умумий мақсадлари, қизиқишлари, ижтимоий синфи каби, Диний маросимлар таркибидаги дуолар: диний Азон айтилиши, исм қўйиш, намоз, таъзия, таркибидаги дуолар, оқсоқоллар дуоси, хожионалар дуоси (хожикўрди, тўй, ўлим, армия каби бир қатор маросимий дуолар) ва индивидуал-маросимсиз дуолар, ижтимоий-иқтисодий синфга оид дуолар (раҳбар дуоси, устоз дуоси, хатми куръон қилдириш дин кишилари учун), этник келиб чиқиши (оқ суяклар дуоси, тўралар дуоси), жинс (аёлнинг дуо (қарғиши) она дуоси, эркакнинг дуоси (қизини тўйида ота дуоси), ёш (кекса нуронийлар дуоси, болалар дуоси дастурхонга дуо қилиш одоби) кабилар ҳам муҳим аҳамиятга эга.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Абу Ҳомид Ғаззолий. Саодатга элтувчи билим. Тошкент, Моварауннаҳр”, 2018, 303-бет.
2. Раҳимберган Сапаев. Ислом. Кўрсатма, ҳидоят, раҳмат. Т, Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2019, 198-бет.
3. Усмонхон Алимов. Суннат ва Ҳадис. Т. Моварауннаҳр, 2019, 14-бет.